

Indicatoren en manifestaties van weerbaarheid van de Nederlandse bevolking tegen extremistische boodschappen

Een theoretische en methodologische verkenning

Liesbeth Mann, Bertjan Doosje, Elly A. Konijn, Lars Nickolson, Urs Moore en Nel Ruigrok

© 2015, WODC, Extern Wetenschappelijke Betrekkingen, Ministerie van Veiligheid en Justitie

Correspondentie: Liesbeth Mann (l.mann@uva.nl), Bertjan Doosje (doosje@uva.nl) of Elly Konijn (elly.konijn@vu.nl), Universiteit van Amsterdam, Weesperplein 4, 1018 XA AMSTERDAM.

Leesvervangende samenvatting

Aanleiding en doelstelling

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC), naar aanleiding van een vraag van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) naar meer kennis over de conceptualisering en meetbaarheid van de weerbaarheid van de Nederlandse bevolking tegen extremistische boodschappen.

Radicalisering betreft een actueel probleem in Nederland. Hoewel radicalisering verschillende verschijningsvormen kent, zijn er het afgelopen jaar vooral zorgen geweest over jihadistisch extremisme, aangewakkerd door de opmars van Islamitische Staat (IS) in Syrië en Irak. Jonge Nederlandse moslims kunnen vatbaar zijn voor jihadistische propaganda en pogingen van rekruteurs om hen te mobiliseren zich aan te sluiten bij IS of een andere terroristische organisatie. Weerbaarheid tegen extremistische boodschappen zou echter een tegenkracht kunnen bieden tegen deze ontwikkelingen. Daarom is er behoefte aan inzicht in factoren die een rol spelen bij deze vorm van weerbaarheid, niet alleen onder bepaalde groepen jongeren in Nederland, maar onder de Nederlandse bevolking als geheel.

Hoewel er al veel onderzoek is uitgevoerd naar weerbaarheid bij tegenslag, trauma en rampen is er nog veel minder bekend over weerbaarheid in de context van radicalisering en extremisme. Deze vorm van weerbaarheid blijkt niet zo duidelijk gedefinieerd en geoperationaliseerd en er bestaat geen overzicht van kenmerken aan de hand waarvan de mate van weerbaarheid van burgers tegen extremistische invloeden kan worden bepaald. Daarmee samenhangend is niet duidelijk hoe kenmerken van weerbaarheid op een betrouwbare en efficiënte manier kunnen worden gemeten.

Dit onderzoek is gericht op het verkrijgen van inzicht in de kenmerken van weerbaarheid van de Nederlandse bevolking tegen een extremistisch gedachtegoed en het ontwikkelen van mogelijke methoden om deze kenmerken periodiek te meten.

Onderzoeksvragen

De twee algemene onderzoeksvragen luiden: 1.) Wat is weerbaarheid tegen extremistische boodschappen? en 2.) Is deze vorm van weerbaarheid te meten en zo ja, hoe? We richten ons wat betreft de theoretische verkenning van dit fenomeen grotendeels op weerbaarheid tegen extremistisch gedachtegoed in het algemeen, maar leggen, gezien de actuele ontwikkelingen, de focus in delen van het empirische onderzoek op groepen die gevoelig zouden kunnen zijn voor islamitisch extremisme.

Op basis van de algemene onderzoeksvraag zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

- a) *Hoe kan weerbaarheid tegen extremistische boodschappen worden gedefinieerd en geoperationaliseerd?*
- b) *Hoe manifesteert de weerbaarheid van de Nederlandse bevolking tegen extremistische boodschappen zich?*
- c) *Hoe wordt weerbaarheid tegen extremistische boodschappen in het buitenland gemeten en gerapporteerd?*
- d) *Welke kenmerken (i.e., indicatoren en manifestaties) van weerbaarheid tegen extremistische boodschappen zijn voor de NCTV waarneembaar en meetbaar?*
- e) *Hoe zijn de indicatoren en manifestaties van weerbaarheid tegen extremistische boodschappen op een verantwoorde wijze periodiek te meten?*
- f) *In hoeverre kan daarbij van bestaande gegevens (bijvoorbeeld van CBS, CPB) of sociale media gebruik worden gemaakt?*
- g) *Hoe kunnen de afzonderlijke indicatoren en manifestaties in een overzichtelijk beeld, beschrijving of getal worden samengevat dat gebruikt kan worden om de weerbaarheid van (delen van) de Nederlandse bevolking uit te drukken?*
- h) *Welke kosten (financieel, tijdsinvestering) gaan gepaard met deze meetmethoden?*
- i) *Wat zijn voor- en nadelen van deze methoden?*

Onderzoeksmethoden

Verschillende methoden van zowel kwantitatief als kwalitatief onderzoek zijn gebruikt voor het beantwoorden van deze vragen. Allereerst zijn de *definiëring en conceptualisering* van weerbaarheid tegen extremistische boodschappen behandeld aan de hand van een uitgebreide literatuurstudie, interviews met binnen- en buitenlandse experts en een expertmeeting met Nederlandse praktijkdeskundigen.

Vervolgens is de doelstelling betrekking hebbend op de *meetbaarheid* van weerbaarheid behandeld. Hiertoe hebben we allereerst een belangrijke generieke indicator van weerbaarheid geanalyseerd, namelijk institutioneel vertrouwen, en een aantal mogelijke voorspellers van dit vertrouwen, te weten sociaal vertrouwen, gevoelens van discriminatie, politieke interesse, sociale participatie en burgerbetrokkenheid. Er is daarbij gebruik gemaakt van bestaande data verzameld met de European Social Survey (ESS), die we hebben geanalyseerd voor een representatieve steekproef uit de Nederlandse samenleving over de jaren 2002 tot en met 2012 ($N = 11.586$).

Voorts hebben we een nieuwe studie opgezet, met als doel om een belangrijke manifestatie van weerbaarheid, namelijk het bieden van tegengeluid (middels zelf-rapportage), te meten. Daarnaast hebben we, naast institutioneel vertrouwen, nog een aantal andere indicatoren van weerbaarheid gemeten, te weten een behoefte aan cognitieve afsluiting, een zoektocht naar betekenis en multiple groepslidmaatschap¹. Deze data zijn verzameld onder een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking ($N = 1023$). Tevens is door middel van additionele dataverzameling voor deze variabelen een vergelijking gemaakt tussen moslim- ($N = 162$) en niet-moslim ($N = 307$) jongeren in Nederland.

Tot slot is gekeken naar *daadwerkelijk* gedrag als een meer specifieke manifestatie van weerbaarheid, namelijk posts op een sociaal medium. Dit werd gedaan door middel van een kwalitatieve en verschillende kwantitatieve inhoudsanalyses van discussies, in casu 149.394 posts, op een belangrijke bron van informatie voor Marokkaans Nederlandse jongeren, het online discussie forum op de website Marokko.nl. Over de periode 15 september 2013 t/m 15 september 2014 werden deze posts geanalyseerd op indicaties van weerbaarheid.

Het doel van deze verschillende deelstudies was het verkennen van methoden waarmee de weerbaarheid tegen extremistische boodschappen in de Nederlandse samenleving relatief eenvoudig en betrouwbaar periodiek kan worden vastgesteld.

Resultaten

Op basis van de literatuurstudie en de interviews met experts definiëren we weerbaarheid tegen extremistische boodschappen als ‘de mate waarin burgers extremistische invloeden aan de hand van cognitieve, affectieve en gedragsmatige indicatoren weerstaan en/of zich daartegen verzetten.’ Het gaat bij weerbaarheid in de context van radicalisering dus vooral om het vermogen op cognitief, affectief en gedragsmatig niveau tegenstand te bieden aan overredende boodschappen van radicale of extremistische individuen of groepen (**Deelvraag a**). In antwoord op **Deelvraag b** kunnen we dus stellen dat deze weerbaarheid zich voor een groot deel manifesteert door verzet of het bieden van een tegengeluid tegen extremistische uitingen. Tevens beschouwen we een meer geweldloze attitude en houding als een vorm van weerbaarheid tegen extremistische boodschappen.

¹ Een behoefte aan cognitieve afsluiting kan worden gedefinieerd als “de behoefte aan duidelijke kennis over bepaalde zaken” (Kruglanski en Webster, 1996, p. 263). Met andere woorden, mensen met een sterke behoefte aan cognitieve afsluiting geven de voorkeur aan duidelijke, ‘zwart-wit’ conclusies zonder ambiguïteit en ze vermijden ambivalentie. Een zoektocht naar betekenis wordt door Kruglanski en collega’s (2014) gedefinieerd als een fundamentele wens van mensen om ‘ertoe te doen’, iemand te zijn en gerespecteerd te worden (p. 73). Multiple groepslidmaatschap houdt in dat een persoon lid is van, of hoort bij, meerdere verschillende groepen.

Drie belangrijke aspecten spelen een rol bij het onderzoeken en meten van weerbaarheid tegen extremistische boodschappen, namelijk:

1. *Generiek versus specifiek*: wordt weerbaarheid in het algemeen ('de Nederlandse bevolking') of in een specifieke groep (bijvoorbeeld de weerbaarheid van moslimjongeren in de Haagse Schilderswijk) onderzocht?
2. *Context*: contextuele factoren (bijv. tijd, plaats, sociale groep waar men bij hoort) spelen een rol bij het bepalen van de weerbaarheid van personen.
3. *Niveau*: weerbaarheid kan worden beschouwd en bepaald op macro- (gemeenschaps), meso- (groeps) of micro- (individueel) niveau.

Bij het onderzoeken en meten van weerbaarheid moeten deze aspecten in ogenschouw worden genomen, omdat ze belangrijke gevolgen hebben voor de benadering van het fenomeen en factoren die samenhangen met weerbaarheid. In het huidige onderzoek hanteren we een generieke benadering van weerbaarheid in het theoretische (eerste) gedeelte van het rapport, maar richten we ons in het empirische gedeelte, gezien de actualiteit, steeds meer op de specifieke groep moslimjongeren in Nederland. We betrekken een aantal contextuele factoren in het onderzoek (bijv. tijd en plaats), maar erkennen dat in vervolgonderzoek naar meer contextuele factoren gekeken zal moeten worden om een completer beeld van weerbaarheid tegen extremistische boodschappen te verkrijgen. Tot slot onderzoeken we vanuit onze sociaal psychologische invalshoek vooral het individuele- (micro) en groeps- (meso) niveau van weerbaarheid. Ook hier erkennen we dat in vervolgonderzoek het andere niveau (macro) en mogelijke interacties tussen niveaus meer aandacht behoeven.

In antwoord op **Deelvraag c** concluderen we dat, hoewel het belang van weerbaarheid tegen extremistische boodschappen ook buiten Nederland wordt onderkend, en (het versterken van) deze weerbaarheid vaak onderdeel vormt van anti-radicaliseringsprogramma's, er nog weinig empirisch onderzoek is uitgevoerd naar deze vorm van weerbaarheid. Weerbaarheid tegen extremistische boodschappen wordt meestal niet duidelijk afgebakend en niet direct gemeten of gerapporteerd, ondanks dat buitenlandse onderzoekers erkennen dat er meer onderzoek nodig is naar deze vorm van weerbaarheid.

Na de beantwoording van de meer theoretische vragen, werden drie empirische deelstudies uitgevoerd. Het eerste deelonderzoek was gericht op institutioneel vertrouwen in Nederland aan de hand van gegevens van de European Social Survey (**Deelvragen d en f**). De resultaten tonen aan dat deze indicator en een aantal voorspellers daarvan onder de Nederlandse bevolking waarneembaar en meetbaar is. De gegevens in de European Social

Survey zijn daarbij een geschikte bron van informatie onder een representatieve steekproef. Inhoudelijk vinden we dat institutioneel vertrouwen stabiel blijft over de jaren (met een kleine terugval in 2004), en dat dit vertrouwen met name positief voorspeld wordt door algemeen sociaal vertrouwen en politieke interesse. Dat wil zeggen: hoe meer sociaal vertrouwen en politieke interesse mensen aangeven te hebben, hoe sterker ook het institutionele vertrouwen dat zij rapporteren. Tevens wordt institutioneel vertrouwen (in mindere mate) negatief voorspeld door ervaren discriminatie: hoe meer discriminatie mensen aangeven te ervaren, hoe lager het institutioneel vertrouwen dat zij rapporteren.

Uit de tweede empirische studie, waarbij nieuwe data werden verzameld onder een representatieve steekproef in Nederland en Nederlandse moslim en niet-moslimjongeren (**Deelvraag d**), blijkt dat, naast institutioneel vertrouwen, drie andere indicatoren van weerbaarheid, namelijk een behoefte aan cognitieve afsluiting, een zoektocht naar betekenis en multiple groepslidmaatschap in principe ook waarneembaar en meetbaar zijn. Ditzelfde geldt voor de manifestaties van weerbaarheid in termen van het bieden van tegengeluiden. We kunnen echter nog geen uitsluitsel geven over de validiteit van een aantal maten van indicatoren en manifestaties van weerbaarheid. Aanvullend onderzoek is nodig om met meer zekerheid te kunnen stellen dat de gehanteerde maten inderdaad de beoogde kenmerken van weerbaarheid meten. Dit heeft tot gevolg dat de *inhoudelijke* resultaten van dit onderzoek (die we hieronder bespreken) met grote voorzichtigheid moeten worden beschouwd.

Inhoudelijk gezien repliceren we de belangrijkste uitkomsten van de eerste empirische studie (de ESS-data) met betrekking tot institutioneel vertrouwen. Daarnaast tonen de resultaten dat mensen eerder aangeven tegengeluiden te bieden als ze een lage behoefte aan cognitieve afsluiting hebben. Deze mensen zijn beter in staat om de grijstinten in de wereld te zien waardoor ze een extremistische boodschap wellicht sneller in twijfel zullen trekken. Tevens blijkt dat mensen die een minder sterke zoektocht naar persoonlijke betekenis ervaren weerbaarder zijn, doordat ze aangeven eerder tegengeluid tegen extremistische boodschappen te bieden.

De laatste empirische studie omvatte een inhoudsanalyse van posts op de website Marokko.nl (**Deelvragen d, e, f en g**). Op basis van de analyses hebben we een zogenoemde weerbaarheidsindex samengesteld, die de verhouding weergeeft tussen berichten die oproepen tot extremisme en berichten die daar tegenin gaan (de tegengeluiden). Deze weerbaarheidsindex kan in een grafiek in de tijd zichtbaar worden gemaakt. Uit de analyses blijkt dat het mogelijk is om variaties in weerbaarheid over de tijd op deze manier gemeten vast te stellen. Zo blijkt bijvoorbeeld het aantal tegengeluiden (en dus de weerbaarheid) toe te

nemen na de verspreiding van de video van de onthoofding van James Foley door IS in augustus 2014. Echter, de automatische inhoudsanalyses zijn op dit moment nog niet voldoende betrouwbaar. Vervolgonderzoek is nodig om de betrouwbaarheid van deze maat ook voor deze analyses te verhogen.

Conclusies en aanbevelingen

Het belangrijkste doel van dit onderzoek was om inzichtelijk te krijgen wat weerbaarheid in de context van radicalisering en extremisme precies is en of deze weerbaarheid observeerbaar en meetbaar is. Ten behoeve van dit doel hebben we eerste, verkennende pilot-metingen uitgevoerd met gebruik van diverse methoden. We willen hierbij echter benadrukken dat het op basis van deze eerste metingen in dit stadium nog niet mogelijk is om algemene uitspraken te doen over de mate van weerbaarheid van (groepen in) de huidige Nederlandse samenleving. Er kunnen dus *geen inhoudelijke conclusies over weerbaarheid* worden verbonden aan de uitkomsten van dit onderzoek. Wel biedt dit onderzoek een eerste aanzet in de richting van een definitie, conceptualisatie en operationalisatie van weerbaarheid tegen extremistische boodschappen.

De operationalisatie van weerbaarheid in verschillende indicatoren en manifestaties biedt een aantal aanknopingspunten voor een onderbouwde meting van weerbaarheid onder de Nederlandse bevolking. Met betrekking tot het eerste empirische onderzoek concluderen we dat het gebruik van bestaande (ESS) data nuttig kan zijn bij het bepalen van de algemene weerbaarheid in Nederland. De data geven een brede, algemene indruk van indicatoren, en de relaties tussen deze indicatoren, waarvan we veronderstellen dat ze een rol spelen bij weerbaarheid. Een aanbeveling voor vervolgonderzoek is om institutioneel vertrouwen en gerelateerde variabelen in Nederland te vergelijken met deze aspecten in andere Europese landen.

Tevens kunnen we stellen dat de door ons ontwikkelde en gebruikte survey in het tweede empirische onderzoek een bruikbare eerste aanzet biedt tot de verdere ontwikkeling van een meetinstrument waarmee indicatoren en manifestaties van weerbaarheid kunnen worden vastgesteld. Er is echter meer onderzoek nodig om de maten verder te testen en te valideren, alvorens een dergelijk instrument kan worden ingezet om de daadwerkelijke mate van weerbaarheid onder de Nederlandse samenleving vast te stellen.

Tot slot concluderen we dat het mogelijk lijkt een gedragsmaat voor weerbaarheid te bepalen, de zogenaamde weerbaarheidsindex, die betrekking heeft op het plaatsen van posts op sociale media. Deze weerbaarheidsindex geeft een indicatie van de verhouding tussen

oproepen tot extremisme in boodschappen geplaatst op een forum ten opzichte van de geluiden daartegen. De fluctuaties in de verhouding daartussen kan over de tijd heen zichtbaar worden gemaakt. Vervolgonderzoek is nodig om de maat voldoende betrouwbaar te maken voor de automatische inhoudsanalyses. Idealiter zou deze weerbaarheidsindex moeten worden bepaald voor meerdere sociale media waardoor we vergelijkenderwijs inzicht krijgen in de weerbaarheid van verschillende groepen in de samenleving zoals zij zich op sociale media uitdrukken.